"Til va jamiyatning o'zaro munosabati milliy birlikni ta'minlash, ommaviy savodxonlikni oshirish va ilm-fanni rivojlantirishga xizmat qiladi"

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН
2020 йил 16 октябрь, 198-сон

Адабий тилнинг жамиятга таъсири, аввало, миллий бирликни таъм
қолаверса, оммавий саводхонликни ошириш ва яхшилашда, илм
ривожлантириш ва маданиятни юксалтиришда, таълим-тарбияда

21 октябрь — Ўзбек тили байрами куни

ТИЛ ВА ЖАМИЯТНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИ

миллий бирликни таъминлаш, оммавий саводхонликни ошириш ва илм-фанни ривожлантиришга хизмат қилади

Ёқубжон ОДИЛОВ,
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти бўлим мудири, филология фанлари доктори

Тилни тўғис тадқиқ этиш учун тилшунослик доирасидагина иш кўришнинг ҳамиши бугун шу фан мутахассисларининг ҳеч бирига сир эмас. Шу боис, замонавий лингвистик тадқиқотларда бошқа фанлар ютуқларидан ҳам кенг фойдаланилмоқда.

Ана шундай уринишларнинг самараси ўлароқ, лингвомаданиятшунослик, когнитив тилшунослик, этнолингвистика, психолингвистика, этнопсихолингвистика, прагмалингвистика каби соҳалар ривож топмоқда ва бу соҳалар тилга, анъанавий структурализмдан фарқли равишда доимий ҳаракатдаги, ўзгар-ўзгаришдаги ҳодиса сифатида ёндашувга асос бўлмоқда. Социолингвистика ҳам жамиятшунослик ва тилшунослик кесишган нуқтада пайдо бўлган соҳа сифатида тилнинг асосларини жамиятдан, жамиятнинг асосларини тилдан қидиради, иккиёқлама ёндашувлар тилга таъсири ва янги бошқа масалаларни ташкиллади.

Тадқиқотларда социолингвистиканинг расман АҚШда шаклланган кўп айтилса ҳам унинг марказий масаласи бўлган тил ва жамиятнинг ўзаро таъсири, тилнинг жамиятда тутган ўрни, миллий тиллар ва давлат тили, тил сиёсатига доир қарашлар ҳақ, яъни, англия, немис ва чех тилшунослигларида социолингвистика номи остида бўлмаса-да, ўрганилган эди. Америка тилшуноси У.Лабов фаол социолингвистик тадқиқотлар кўп тилли Ҳиндистонда ҳиндийни ягона давлат тилига айлантириш ғояси билан боғлиқ вақтлардайк бошланганини қайд этади.

Ўзбек тилшунослигида тилнинг ижтимоий табиати, жамиятнинг тилга таъсири масаласига ўтган асрнинг 60-йилларида "Тилшунослик нима?" қўлланмасида алоҳида тўхталган бўлса ҳам тил ва жамият муаммолари янги янги аккапрос тилга олина бошланган. Фитрат, Элбек, Боту синғари жадидларнинг асарларида озми-кўпми шунга оид қайдлар бор. М.Мирзаев ва Н.Маҳмудовнинг "Тил ва маданият" рисоласида ҳам тилнинг ижтимоийлиги, давлат тили ва тил сиёсати ҳақида сўз кетган ўринлар мавжуд. Мутахассислар С.Мўминовнинг "Ўзбек миллий тилининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари" номли докторлик диссертациясини социолингвистик аспектдаги илк иш сифатида қайд этади. Кейинги йилларда бу борадаги тадқиқотлар кўлами анча кенгайди.

Бугун дунёда кечаётган глобаллашув жараёнлари социолингвистик тадқиқотларнинг навқирлар зарурлигини миллий тиллар ва инглиз тили экспансияси мисолида ёқ очиб қўйди. Миллий тиллар луғат таркибига катта миқдордаги интизиқа сўзларнинг кириб бориши тил сиёсатида ўзгаришлар қилиш зарурлигини ҳам кўрсатмоқда. Ўзбекистон Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги "Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги мақоми ва нуфузини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги фармони ўзбек тилининг давлат тили сифатида қадрини рўй-рост тиклашни, ижтимоий мақомининг янада барқарорлашувини таъминлади. Ана шу фармоннинг амалий ифодаси сифатида Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида социолингвистика бўлимининг ташкил этилиши эса давлат тили ва жамият муносабатларини ўрганишга йўналтирилган тадқиқотлар кенгайиши ва кучайишини таъминлади. Бу бўлим ўз фаолиятида ўзбек тилининг ривожланиши билан боғлиқ фундаментал, амалий ва инновацион тадқиқотларни амалга ошириш ва кенгайтириш, ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфуз ва мавқеини тубдан ошириш борасидаги илмий изланишларни кучайтириш, ўзбек тилининг йўқа мойни миллат ва халқларнинг ягона тили сифатида қайд этиш, Конституция ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган ҳуқуқий мақомини таъминлаш, давлат тилида иш юритишга бўлган қизиқиш ва адабиётлар тайёрлаш, давлат тилини ривожлантиришга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқишда фаол иштирок этишга алоҳида эътибор беради.

Лингвистик адабиётларда тил ва жамият муносабати, тилнинг социал фарқланиши, жамиятдаги лисоний вазият, тил ижтимоийлиги, тил ва ижтимоий муносабатлар, ижтимоий омилларнинг тилга таъсири, жинсий-тилнинг ва қўлланилиши, тил сиёсати, миллат ва миллий тил муаммолари социолингвистиканинг муҳим аспектлари саналади. Шу жиҳатдан тилнинг социал фарқланиши турли маслак, турлича касб-кор, турфа ақлий-руҳий имкониятдаги жамият аъзоларидан ташкил топганлиги келиб чиқади ва бунга мос равишда қар қайси ижтимоий гуруҳнинг фаол қисми нафосил луғат таркиби бўлади. Жамият аъзоларининг ҳудудий маконлилиги ҳам, табиийки, қар хил. Бинобарин, социал ва ҳудудий диалектлар ижтимоий гуруҳларнинг маслак, касб-кор, ақлий-руҳий имконият ва ҳудудий келиб чиқишга кўра, тилдан фойдаланиш тарзларидир.

Шу маънода ҳозирги замон социолингвистикасидан социал ва ҳудудий диалектларни шунчаки қайд қилиш, лингвистик табиатини тушунтиришгина эмас, балки улардан умумий фойдаланиш йўлларини кўрсатиш ҳам талаб этилади. Зеро, адабий тилни бойитиш, ўзлашма терминларни миллий муҳитларни топишда социал ва ҳудудий диалектлар муҳим лексик-семантик манба бўлиши аниқ. Биринчи суд-қуқуқ тизими лексикасида афе, еше, ғарор, ғумонбор, ғумонланувчи, ғарорчи, ҳоқ, тилбор, ўзлаштирилган сўзларнинг статистикадаги мавқеълашган ани маълумотлардан адабий тилни бойитиш ва расмий услуб имкониятини кенгайтиришда фойдаланса бўлади.

Кишилар ўртасидаги алоқани таъминлаш тил ижтимоийлигининг биринчи ва асосий шарти бўлиб, тилшуносликнинг барча даврларида тилнинг бу мавсми эътиборга олинган. Аммо тилнинг ижтимоий табиати, "социал хосланганлиги унинг қобила, халқ, миллат тарихини, умуман, инсоният ўтмишини ўзида сақлашида ҳам кўринади". Жамият аъзоларининг тилга муносабати, тилдан қандай фойдаланиши, жамиятдаги ўзгаришларнинг тилга таъсири ҳам тил ижтимоийлигидан бегона эмас. Ўзбек тили тарихий тараққиётида ўзи мансуб жамиятнинг фаол таъсирида бўлган, ўзбек турмушидаги ўзгаришлар, маънолитгига таъсирлар тилда ўз изини қолдирган. Масалан, араб халифалиги ва ислом таъсирида арабча бирликлар ўзлашган, ўзлаштирилган. Ёки мўғул ҳукмронлиги мўғулча тил унсурлари кириб келишига замин бўлган. Жадидчилик ҳаракатининг бўлиши билан арабий ўлашмаларни туркчалаштиришга ҳам ҳаракатлар қилинган. Айниқса, собиқ иттифоқ даврида минг-минглаб сўзлар рус тилидан ёки унинг воситачилигида бошқа тиллардан ўзлаштирилган, чет сўзларни олишнинг муайян моделлари қабул қилинган. Буни биринчи навбатда кўшимчаси билан тутайдиган сўзлар мисолида кўриш мумкин. Истиқлолга эришганимиздан сўнг ўзбек тили ривожланиш янги имкониятлари очилди, қўплаб эскирган сўзларнинг қайта фаоллашуви таъминланди. Глобаллашув даври эса қўплаб тиллар қатори ўзбек тилини ҳам халқаро тилларнинг фаол таъсирига учратмоқда. Фикрат қилинса, энг эътиборга таъсирлар ва тилдаги ўзгаришларни соф лисоний эмас, тилдан ташқари, масалан, ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-маданий жараёнлар ҳаракатлантиради. Ўзбек социолингвистикаси ана шундай таъсирлашувларни холис баҳолаши, миллий тил ва давлат тили манфаати нуқтаи назаридан иш кўриши лозим бўлади.

Жамият тараққиётининг барча даврларида тилга кам-кўп таъсирлар бўлиб туради. Баъзан узоқ вақт тилнинг бирор соҳаси жамият, инсон онги билан боғлиқ таъсирларга, ўзгаришларга учрамайди ёки тилга таъсир умуммиллий миқёс касб этмайди. Бироқ ёзув ва илло борасидаги ўзгартириш ёки янгиланишлар умуммиллий миқёсда, жамиятнинг онгли ҳаракатлари остида қам қилинади. Ҳатто ҳукмат бундай лисоний жараён-ларга фаол таъсир этказади (ўзбек- араб, ўзбек-лотин, ўзбек-кирилл ва яна ўзбек- лотин алифболарининг жорий этилишида шуни кузатиш мумкин), миллий манфаатлар юзасидан лисоний жараёнларни назоратга олиш, тартибга солишда интизом эпади. Зарур меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилади, тил масалаларини билан шуғулланувчи қонунлар тузилмаларини ташкил этади. Масалан, Давлат тили ҳақида"ги қонуннинг қабул қилиниши, Президентимизнинг "Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги фармонининг эълон қилиниши, Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Давлат тилини ривожлантириш департаментининг ташкил этилиши, Атамалар комиссиясининг иш бошлаши шундан далолатдир.

Терминологиянинг тартибга солишда вертикал таъсир чоралари-нинг ўрни ҳам муҳим. Шу маънода ўтган асрнинг 90-йилларида фаолият кўрсатган Атамашунослик терминологияни тартибга солишдаги хизмати катта бўлган. Ҳозир тилда барқарорлашган ҳоким, хокимият, девон, ҳақоқ, ҳукмат, тузим, вилоят, мувалоф, тавсиротчи, мухторлар, мавзу, режа сўзлари ҳам давр-да қайта фаоллашишган сўзлардир. Ўз навбатида, бундай фаоллашиш шу сўзларнинг давлати муқобилари — райком, атқарком, министр, комитет, район, область, вилоят, редакция, редактор, ғилоф, илм сўзларининг жорий-шига, нафосил қатламга ўтишига олиб келган.

Глобаллашув даври ўзбек тили терминологиясини тартибга солишда ҳам вертикал таъсир чораларига эҳтиёж бор. Чунки ўзбек тили терминологиясида муқобили бўлгани ҳолда ўринсиз ўзлашган, соҳавий лексикага қабул қилинган чет сўзлар йилдан йилга кўпаяпти. Масалан, ишлаб чиқариш ва компетенциявий сўзларга қарайлик. Ишлаб чиқариш соҳасида "компетенция" шаклидаги бу сўз асли "имконият", "қобилият", умуман эса "лайёқат" маъносини билдиради. Ўзбек тилида бу сўзнинг ўзлашиши ўзбек тилининг ички имкониятларидан фойдаланмаганлиги натижасида юзага келди. Ҳолбуки, ўзбек тилида бу сўзнинг ўрнини тўлдирадиган "малака", "салоҳият", "қобилият", "лайёқат" каби сўзлар мавжуд эди. Ҳозирги кунда "компетенция" сўзи ўзбек тилининг ички имкониятларини ўрганмаслик, ўзбек тилининг ички имкониятларидан фойдаланиб, уни ривожлантирмаслик оқибатида ўзлашган сўз сифатида